

EL BESALÚ I LES “ELLES” CATALANES

Enric Guiter

El català dona un favor particular al fonema “*l* palatal” (lletra *ella* del català, *elle* del castellà) que sempre va representat gràficament pel dígraf *ll*. En poseix realitzacions que procedeixen de quatre fonts diferents.

I - El llatí “*l* + vocal anterior en hiatus”: *folia* > *fulla*, *palea* > *palla*, *miliu* > *mill*. L’aparició d’aquesta *ella* és d’època imperial, i és panromànica.

II - El grup secundari *k’l*, que resulta de la síncope d’una vocal llatina en posició dèbil: *apicula* > *abella*, *oculu* > *ull*. Aquesta generació de *ella*, posterior a la precedent, es va limitar a la Romània occidental. Data del segle VI, i l’italià no la coneix (*pecchia*, *occhio*).

III - La *ela* inicial: *lana* > *llana*, *luna* > *lluna*. Fora del català, aquest tractament només s’encontra en asturo-leonès, però és possible que antany s’hagi estès a una zona contínua, abans de l’expansió del castellà cap al sud. Pensem que aquesta palatalització ha pogut ser contemporània de la *ella* inicial castellana partint dels grups *pl*, *kl*, *fl* <*planu* > *llano*, *clau* > *llave*, *flamma* > *llama*), i doncs produir-se el segle XII. Aquesta *ella* inicial va escapar a les evolucions pròpies a les dues categories precedents en castellà i part del català.

IV - La *ela* geminada: *castellanu* > *castellà*, *illu* > *ell*. Aquesta varietat de *ella* és de poc posterior a la precedent. La palatalització de la *ela* geminada es troba en català, aragonès i castellà; en altres dominis, o bé es manté (italià *castellano*), o bé es redueix a *ela* (portuguès *castelão*, occità *castelan*, francès *châtelain*); en basc també succeeix llavors el mateix fenomen (llatí *cella*, basc *gela*).

V - A més, *ella* forma grup amb una *ela* implosiva precedent, i es presenta en català, partint de formacions secundàries “consonant + *l*” (la grafia catalana d’aquest grup és *tll*): *y’l*, *baiulu* > *batlle*; *g’l*, *uigila* > *vetlla*; *d’l*, *modulu* > *motllu*; *t’l*, *spatula* > *espatlla*; *kk’l*, *quacula* > *guatlla*.

Al sud de la Catalunya del Nord, contingents importants de *ella* desapareixen perdint el seu element lateral, i tornant-se *yod*.

Per a precisar els límits d’aquests accidents vam aprofitar els mapes de l’A L P O (*Atlas lingüístic del Pireneu oriental*). L’índex de les formes ens ensenya la presència de *ella* sobre 159 mapes. Tots els mapes no tenen la mateixa importància. El mapa 7 de l’A L P O (*abella*) és utilitzable en tot el domini; però el mapa 474 (*buc*) només confirma el mapa 7 en la zona on el *buc* es diu *caixa d’abelles*. El mapa 464 (*reineta*) només presenta una *ella* al punt 461, on *reineta* es diu *cullerola*; això és un cas extrem, però molt sovint un mapa sols és explotable sobre una part de la seva extensió.

I - HEREUS DE L + Y

És un fet conegut que una zona important del català oriental, entre la Catalunya del Nord i Barcelona, presenta una articulació yeista de la *ella* eixida de les dues primeres categories.

Pel que concerneix els hereus de L + Y, l'ALPO presenta nou mapes aprofitables (94, 105, 132, 147, 251, 253, 466, 486, 524). (Deixem de banda el mapa 558 "vull", perquè la forme *vuy* es dispersa molt més al nord, per analogia amb altres primeres persones de l'indicatiu present que hi són pronunciades amb una yod final: *vay, fay, vey, ...*). Tots els mapes no presenten realitzacions interessants en cada punt (per exemple, quan la contesta *feina* substitueix *treball*). Doncs en cada punt determinem el percentatge de contestes "yeistes" en relació amb el total de vocables d'aquesta categoria usitats en aquell punt.

Al voltant d'Olot (Molló, Vilallonga, Camprodon, Sant Joan de les Abadesses, Baget, Olot, Oix, Tortellà, Besalú), el percentatge és 100%. Si ens apartem d'aquest nucli central, a l'oest el percentatge baixa de 80% a Setcases, Campdevàrol, Ripoll, fins a 50% a Toses o Bagà; a l'est de 84% a Castellfollit, 80% a Beuda, fins a 40% a Albanyà, Viure o Castelló d'Empúries. Aquests resultats figuren al mapa I.

II - HEREUS DE K'L

Aquí l'ALPO ofereix quinze mapes (7, 11, 99, 100, 218, 240, 244, 253, 268, 349, 384, 387, 394, 402, 442), i molts d'entre ells monònims; ens permeten traçar el límit meridional de l'articulació lateral d'aquesta *ella*.

Constatem que l'àrea de yeisme és més reduïda que en el cas precedent. El nucli central de 100% de yeisme és aproximadament de mateixa extensió, amb els punts de Molló, Campdevàrol, Ripoll, Sant Joan les Abadesses, Baget, Olot, Oix, Castellfollit, Tortellà, Besalú i Beuda.

A l'oest d'aquest nucli el percentatge baixa de 95% a Camprodon i 94% a Setcases i Vilallonga, fins a 40% a La Pobla de Lillet i 20% a Bagà; a l'est, de 93% a Lledó i 75% a Cabanelles, fins a 20% a La Bajol i 18% a Boadella.

Aquests resultats apareixen al mapa 2.

III - HEREUS DE L- INICIAL

Per aquesta categoria l'ALPO ens proporciona vint-i-set mapes (92, 105, 118, 203, 223, 292, 294, 303, 305, 312, 316, 318, 319, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 396, 515, 531, 540). Constatem una conservació general de la *ella* inicial, fins quan la composició en fa un fonema interior (*dilluns*). Nogensmenys, hem de notar que l'informador de Vilallonga de Ter ha pronunciat *Vilayonga* el nom d'aquell poble; és una excepció.

Aquest manteniment es pot atribuir a la força de la posició inicial. Però tal explicació no val per a la *elle* inicial espanyola, que dialectalment passa a *j* (la *jota* catalana), i apareix així en la lletra de tangos argentins ("yo quisiera jorar, y no tengo más janto").

IV - HEREUS DE -L.L-

Dinou mapes de l'ALPO (99, 124, 133, 135, 153, 168, 245, 330, 374, 390, 404, 406, 428, 443, 444, 445, 485, 508, 534) il·lustren aquesta categoria. Alguns d'ells només donen el terme interessant en un petit nombre de punts (*pollada* concurrenciat per *llocada* i *llocarada*, *cistell* (*a*) per panera, etc).

Sovint la *ella* es conserva pertot (*ampolla*, *castell*, *gall*, *silló*, *ell*, *avellanes*, *ocell*, *pell*, *gallines*, *polls*, *galleda*).

Però trobem fets aïllats de yeisme: *cavay* als punts 268, 304, 306; *cabey*s a 284, 287, 288, 291, 294, 295, 296, 299, 303, 304, 414, 415; *cisteya* a 295; *payeya* a 301; *caya* a 271, 283, 291; *vedey* a 294 (Mapa 3).

Encara que sigui esporàdic, el yeisme no deixa de ser net a la zona que més l'ostentava amb les fonts I i II.

Fem constar que el nostre informador de Massanet de Cabrenys (qui ara, si fos viu, tindria més de cent anys) articulava perfectament la *ella*; a data recent ens hem adonat que persones joves d'aquest poble participaven al yeisme. En aquest cas també, dialectalment la *elle* espanyola passa a *j*, com apareix sovint en la literatura dels tangos argentins ("mi *cabajo* murió, mi alegría se fue"; "dicen que a noche *cajada*, se oye un canto de dolor").

V - HEREUS DE CONSONANTS ALTRES QUE K, FORMANT GRUP SECUNDARI AMB L

Els mapes de l'ALPO que presenten fets interessants a la zona d'estudi són: 111, 215, 361, 418, 493, 535, 546 i 547.

Hi ha segons els mots solucions diferents, que semblen resultar de la data d'introducció a la llengua popular.

Mots com *regula* > *rella*, *uetulu-a* > *vell-a* han entrat a temps per seguir la evolució del grup *K'L*, i doncs participar al yeisme, encara que el tractament de la vocal de *uetulu* manifesti que la confusió no és d'època imperial: *uetulu* > cat. *vell*, esp. *viejo*, mentre que *speculu* > cat. *espill*, esp. *espejo*.

Mots com *uigila* > *vetlla*, *spatula* > *espatlla*, *modulu* > *motllu*, *quacula* > *guatlla*, després de la síncope de la vocal postònica, van protegir la *ela* amb la consonant implósiva, i aquesta *ela* va poder tenir un tractament més tardiu de *ela* en posició forta, doncs de *ela* inicial. Posteriorment una assimilació regressiva ha fet passar a *ela* la consonant implósiva.

El castellà va diferenciar-se a finals del segle X (independència del comtat de Castella) d'un conjunt occidental que conservava les *elles* antigues I i II (portuguès *fôlha*, *palha*, *milho*, *abelha*, *ôlho*). Després del seu aïllament, el castellà va pronunciar *j* (*jota catalana*) aquelles *elles*, això al segle XI. Però aviat va crear-se noves categories de *elle*: *llorando* apareix des del primer vers conservat del Poema del Cid (1140). Aquestes consideracions ens suggereixen una cronologia dels fets esmentats més amunt.

Així doncs el comtat de Besalú és el nucli d'una evolució de les *elles* paral·lela a la del castellà.

A l'est com a l'oest, l'articulació lateral de les *elles* antigues (I i II) s'ha perdut; a Besalú va resultar-ne una *yod*, en castellà una *jota* (*jota* de tipus català, ja que la *jota* castellana moderna només data del segle XVI). A l'època que vivia el Cid, les dues regions no tenien més *elles*.

Però al segle següent van aparèixer noves generacions de *elles* (III i IV), i aquestes s'han mantingut durablement fins a l'època moderna, on tanmateix es manifesten algunes degradacions anàlogues a les de les *elles* antigues al segle XI.

Universitat de Montpel·lier

